

Extended Abstract

DOI: 10.22099/JBA.2025.51466.4575

A Critique on *Dictionary of Literary Figures* with a Focus on the Poets of Fars

Hamidreza Fahandezhsadi

Abbas Parsatalab* (Corresponding Author)

Introduction

In *Dictionary of Literary Figures* (*Farhang-e Sokhanvaran*) written by Abdul Rasul Khayyāmpour (Tahbazzadeh) in two volumes, the pennames of Persian-speaking poets are listed alphabetically. The author has provided relatively detailed sources for each poet under each entry so that the researcher can use them by referring to the penname of the poet of his/her choice. To compile this work, the author has used 245 sources, both books and articles, mainly from biographical notes (*tazkireh*) as well as historical works. This valuable and unique list was first published in 1961 in one volume. According to the introduction to this work written by the Khayyāmpour family, after the first publication of the book (1961), the author pursued his research until 1976 to complete the *Dictionary* until his death in 1979. His family then undertook the task of finalizing the compilation of the mentioned work in 1989 and published it. *Dictionary of Literary Figures* is an invaluable and useful resource that apparently has no counterpart in the Persian language and is considered an initiative of Khayyāmpour. With all the merits and practical aspects of this work, it still suffers from many flaws which should be brought to the attention of the researchers in order to help them extract the maximum information from it.

* PhD Candidate of Persian Language and Literature, Tehran University, Tehran, Iran.
abbas.parsatalab@ut.ac.ir

Article Info: Received: 2025-01-16, **Accepted:** 2025-07-27

COPYRIGHTS ©2026 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY-NC 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited. No permission is required from the authors or the publisher.

Method, Review of Literature, Purpose

Mu 'in al-Din Al-Taqi, in a brief note he published in the magazine *The Teacher's Development (Roshd-e Moallem)* (1996), while introducing this dictionary, in one paragraph refers to Khayyāmpour's inconsistencies in registering poets who are known by a several names. It is worth mentioning that Zahra Sharifi (2007) in a thesis entitled *A Supplement to the Farhang-e Sokhanvaran by Master Khayyāmpour* and Tahereh Mahmoudi (2012) in the form of another thesis entitled *Appendix to the Farhang-e Sokhanvaran* have tried to complete the *Dictionary*. The main goal of these two authors was completing Khayyāmpour's work. Therefore, this literary work has not been critiqued in these two academic works.

The authors of the present article attempt for the first time to seriously critique this work. The method of this article is descriptive-analytical and its main sources are biographical notes (*tazkirahs*). In this writing, thirty-four poets (in the form of seventy-eight entries) are examined. Although the majority of the entries discussed in this article pertain to poets from the Fars region, in several instances, to show the types of errors that have entered into this dictionary, poets who are not from Fars or who have no connection to this region are also referred to.

The aims of this note are, first, to present an example of the existing challenges in using the dictionary, and then, to better identify the sources of poets from ancient Fars, which encompasses a vast portion of this dictionary.

Discussion

Sometimes, the author has arranged two or more entries for a poet with several pennames; or has entered a poet who lacked a penname based on his title, name, or lineage. However, the point is that in these cases, when the author was aware that two or more pennames belonged to one poet, he has guided the reader with the abbreviation “see” to the poet's more famous penname, and there he has introduced the available sources about the poet so that the researcher could find resources and information regarding his/her poet of interest. However, the authors, while researching about the unknown and lesser-known poets of Fars, noticed that in this dictionary, sometimes two, three, or four entries are created for a single poet, and independent sources are provided under each of these entries without indicating that these entries pertain to one poet. This is while the author's method is usually that if a poet has several pseudonyms, they should be arranged in alphabetical order, but the reader should be guided to the main pseudonym by the sign “see” and find the compilation of sources about the poet of interest there. This issue creates problems for lesser-known poets and even some famous poets, and researchers may miss out on other entries and, consequently, more sources about that poet by only referring to one entry.

In the sources that the author has used to compile this dictionary, the main pennames of the poets are often mentioned, and sometimes information is provided about the changes that the poets made in their pennames. Therefore, there was no reason for the author to record a poet once with his first name, another time with his penname, and perhaps another time with his attributes. The existence of this issue in the dictionary may have multiple reasons: first, the scope of gathering and writing this dictionary has been very

vast, and the author has inevitably dealt with a large number of names and pseudonyms, which made the process of comparison and further examination time-consuming and exhausting; second, the author himself passed away during the second edition of the book and did not have the opportunity to review his work; third, some names and pennames differ from the original, meaning that in the sources used by Khayyāmpour, they have been altered or recorded differently, and unintentionally, they have entered the dictionary in two or more forms; fourth, Khayyāmpour apparently did not have a specific method and framework at the beginning of his work; therefore, he sometimes included a known pseudonymous poet by name or title without reason, contrary to the method he stated in the introduction.

Conclusion

In *Dictionary of Literary Figures*, in many cases, two, three, or four entries have been created for a poet, and the author has provided an independent bibliography under each one, without clarifying their connections and sameness. The result is that the researcher, when referring to one entry, is unaware of other entries and, consequently, other sources related to the poet in question. Therefore, the researcher should be aware when using this dictionary that, first, the poet in question may be listed both by real name and by penname; second, the dualities that entered from sources in the dictionary might have led to the creation of multiple entries; third, due to the pennames constructed by the author of the dictionary, several entries may have been created; fourth, sometimes an entry has been created for a poet both with fame and name; fifth, some poets' names or pennames have been distorted or misread in the references used by Khayyāmpour, and subsequently, they have entered in the dictionary in this form; sixth, sometimes, for poets with two or more pennames, two or more entries have been compiled; seventh, some poets also have entries created for them with two affiliations; and eighth, occasionally, two similar entries for a single poet have been compiled.

Keywords: penname, Khayyāmpour, poets of Fars, *Dictionary of Literary Figures*

References:

- Āghābozorg Tehrāni, M. (1982). *Al-zarī'a ilā taṣānīf al-shī'a* (Vol. 9). Dār al-Azvā. [In Persian]
- Āl-e Taqī, M. (1996). The dictionary of literary figures. *Roshd-e Mo'allem*, 15(121), 62–63. [In Persian]
- Bahupāli, M. (2011). *Ṣobh-e golshan* [Golshan morning] (M. Borzābādi Farāhāni, Ed.). Avesta Farāhāni. [In Persian]
- Banārasī, A. (n.d.). *Ṣoḥof-e Ebrāhim*. Manuscript no. 3051, Tübingen Library. [In Persian]
- Banārasī, A. (2005). *Ṣoḥof-e Ebrāhim*. Society for the Appreciation of Cultural Works and Dignitaries. [In Persian]
- Besmel, A. (1992). *Tazkare-ye delgoshā* (M. Rastegār Fasāyi, Ed.). Navid. [In Persian]
- Borgha'i, M. (1951). *Famous contemporary poets*. Amir Kabir. [In Persian]

- Collection of poems. (n.d.). Manuscript no. 13875, Library of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Dāvar, M. (1928). *Mer'āt al-faṣāḥa* [Mirror of eloquence]. Manuscript no. 9113, University of Tehran Library. [In Persian]
- Dāvar, M. (1992). *Mer'āt al-faṣāḥa* [Mirror of eloquence] (M. Tāvousi, Ed.). Navid. [In Persian]
- Dehkhodā, A. (1998). *The Dehkhodā dictionary*. University of Tehran Press. [In Persian]
- Divānbeigi, A. (1985). *Ḥadīqat al-sho'arā* [Garden of poets] (A. Navāyi, Ed.). Zarrin. [In Persian]
- Donboli, A. (1963). *Negārestān-e Dārā* (A. Khayyāmpour, Ed.). Institute of History and Culture of Iran. [In Persian]
- Fahandezh Sa'di, H. (2021). New information about the poem "Seek knowledge from the cradle to the grave." *Poetry Studies (Bustān-e Adab)*, 13(2), 149–172. <https://doi.org/10.22099/jba.2020.36002.3652> [In Persian]
- Fahandezh Sa'di, H. (2022). Further information about the poem "Seek knowledge from the cradle to the grave." *Gozāresh-e Mirās*, 5(3–4), 67–72. [In Persian]
- Forsat Shirāzi, M. (1935). *Āsār-e 'Ajam* (M. Tājer Shirāzi, Ed.). Nāseri Press. [In Persian]
- Garrousi, F. (1997). *Anjoman-e Khāghān* (T. Sobhāni, Intro.). Rowzane. [In Persian]
- Ghabel Shirazi. (n.d.). *Divān*. Manuscript no. 2922, University of Tehran Library. [In Persian]
- Ghajar, H. (n.d.). *Mestābeh-ye kharāb* [Broken tavern]. Manuscript no. 207154, Library of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Ghajar, H. (1965). *Mestābeh-ye kharāb* [Broken tavern] (A. Khayyāmpour, Ed.). Azerbaijan. [In Persian]
- Golchin Ma'āni, A. (1969). Āl-e Bonjir. *Journal of the Faculty of Literature and Human Sciences, Mashhad University*, 5(2), 192–223. [In Persian]
- Golchin Ma'āni, A. (1990). *Cārevān-e hend* (Vols. 1–2). Astan-e Qods-e Razavi. [In Persian]
- Hedāyat, R. (2002). *Majma' al-foṣaḥā* [Assembly of eloquents] (M. Mosaffā, Ed.). Amirkabir. [In Persian]
- Hedāyat, R. (2009). *Riyāz al-'ārefīn* [Gardens of mystics] (A. Rādfar & G. Ashidari, Eds.). Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Hoseini Fasāyi, H. (2009). *Fārsnāmeḥ-ye Nāseri* (M. Rastegār Fasāyi, Ed.). Amirkabir. [In Persian]
- Islamic World Encyclopedia. (2011). Entry: 'Abd al-Rasul Khayyāmpour (Y. Azhand, Author). In G. A. Haddād 'Ādel (Ed.), *Islamic World Encyclopedia* (Vol. 16, pp. 579–580). [In Persian]
- Khayyāmpour, A. (1989). *Dictionary of literary figures*. Talāye. [In Persian]
- Khaze', A. (1962). *Tazkare-ye sokhanvarān-e Yazd*. Khaze' Bookstore. [In Persian]
- Khoshgu, B. (1911). *Safīne-ye khoshgu*. Manuscript no. 209206, Library of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Khoshgu, B. (1948?). *Safīne-ye khoshgu*. Manuscript no. 403, Library of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Ma'sum 'Ali Shāh, M. (2003). *Ṭarā'eq al-ḥaqā'eq* [Paths of truths] (M. Mahjoub, Ed.). Sanāyi. [In Persian]
- Mahdavi, M. (1955). *Tazkare-ye sho'arā-ye Esfahān*. Ta'id. [In Persian]

- Mahmoudi, T. (2012). *Appendix to the Farhang-e sokhanvarān* (Master's thesis, University of Tehran). [In Persian]
- Modarres, M. (1995). *Reyhānat al-adab* (Vols. 1–8). Khayyām. [In Persian]
- Mohammad Aslah Mirzā. (1967). *Tazkare-ye sho'arā-ye Kashmir* (H. Rāshedi, Ed.). Iqbal Academy Pakistan. [In Persian]
- Moshār, K. (1964). *Authors of Arabic and Persian printed books*. Book Translation and Publishing Company. [In Persian]
- Nasrābādī, M. (1938). *Tazkare-ye Nasrābādī* (H. Vahid Dastgerdi, Ed.). Armaghān. [In Persian]
- Navāyi, A. (1984). *Majāles al-nafā'es* (A. Hekmat, Ed.). Manouchehri. [In Persian]
- Pārsātalab, A., & Fahandezh Sa'di, H. (2024). Khalil Shirāzi and the masnavi “Anushirvān and the pious woman.” *Journal of Codicology and Manuscript Research*, 3(5), 226–263. <https://doi.org/10.22034/crtc.2023.180299> [In Persian]
- Pārsātalab, A., & Fahandezh Sa'di, H. (2025). Mollā Āni and his newly recognized *sāqināmeḥ*. In *Proceedings of the Eleventh National Conference on Persian Language and Literature Research*. Imam Khomeini International University. [In Persian]
- Rāzi, A. (n.d.). *Haft eghlim* [Seven realms] (J. Fāzel, Ed.). Elmi & Adabiyye. [In Persian]
- Rāzi, A. (1999). *Haft eghlim* [Seven realms] (M. Tāheri, Ed.). Soroush. [In Persian]
- Roknzāde Ādamiyyat, M. (1958–1961). *Dāneshmandān va sokhansarāyān-e Fārs* (Vols. 1–5). Eslāmiyyeh & Khayyām. [In Persian]
- Sabā, M. (1964). *Ruz-e rowshan* [Bright day] (M. Roknzāde Ādamiyyat, Ed.). Rāzi. [In Persian]
- Sādighi Ketābdār. (1948). *Majma' al-khavāṣṣ* (A. Khayyāmpour, Trans.). Akhtar. [In Persian]
- Sām Mirzā Safavi. (1935). *Toḥfe-ye Sāmi* (H. Vahid Dastgerdi, Ed.). Armaghān. [In Persian]
- Sām Mirzā Safavi. (2005). *Toḥfe-ye Sāmi* (R. Homāyoun-Farrokh, Ed.). Asātir. [In Persian]
- Sharifi, Z. (2007). *A supplement to the Farhang-e sokhanvarān of Master Khayyāmpour* (Master's thesis, Imam Khomeini International University of Qazvin). [In Persian]
- Vāle Dāghestāni, A. (2005). *Riyāz al-sho'arā* [Gardens of poets] (M. Nāji Nasrābādī, Ed.). Asātir. [In Persian]

Extended Abstract

DOI: 10.22099/JBA.2025.51466.4575

A Critique on *Dictionary of Literary Figures* with a Focus on the Poets of Fars

Hamidreza Fahandezhsadi*

Abbas Parsatalab

Introduction

In *Dictionary of Literary Figures* (*Farhang-e Sokhanvaran*) written by Abdul Rasul Khayyāmpour (Tahbazzadeh) in two volumes, the pennames of Persian-speaking poets are listed alphabetically. The author has provided relatively detailed sources for each poet under each entry so that the researcher can use them by referring to the penname of the poet of his/her choice. To compile this work, the author has used 245 sources, both books and articles, mainly from biographical notes (*tazkireh*) as well as historical works. This valuable and unique list was first published in 1961 in one volume. According to the introduction to this work written by the Khayyāmpour family, after the first publication of the book (1961), the author pursued his research until 1976 to complete the *Dictionary* until his death in 1979. His family then undertook the task of finalizing the compilation of the mentioned work in 1989 and published it. *Dictionary of Literary Figures* is an invaluable and useful resource that apparently has no counterpart in the Persian language and is considered an initiative of Khayyāmpour. With all the merits and practical aspects of this work, it still suffers from many flaws which should be brought to the attention of the researchers in order to help them extract the maximum information from it.

* PhD Candidate of Persian Language and Literature, Tehran University, Tehran, Iran.
hamidreza.saadi@ut.ac.ir

Article Info: Received: 2025-01-16, **Accepted:** 2025-07-27

COPYRIGHTS ©2026 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY-NC 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited. No permission is required from the authors or the publisher.

Method, Review of Literature, Purpose

Mu 'in al-Din Al-Taqi, in a brief note he published in the magazine *The Teacher's Development (Roshd-e Moallem)* (1996), while introducing this dictionary, in one paragraph refers to Khayyāmpour's inconsistencies in registering poets who are known by a several names. It is worth mentioning that Zahra Sharifi (2007) in a thesis entitled *A Supplement to the Farhang-e Sokhanvaran by Master Khayyāmpour* and Tahereh Mahmoudi (2012) in the form of another thesis entitled *Appendix to the Farhang-e Sokhanvaran* have tried to complete the *Dictionary*. The main goal of these two authors was completing Khayyāmpour's work. Therefore, this literary work has not been critiqued in these two academic works.

The authors of the present article attempt for the first time to seriously critique this work. The method of this article is descriptive-analytical and its main sources are biographical notes (*tazkirahs*). In this writing, thirty-four poets (in the form of seventy-eight entries) are examined. Although the majority of the entries discussed in this article pertain to poets from the Fars region, in several instances, to show the types of errors that have entered into this dictionary, poets who are not from Fars or who have no connection to this region are also referred to.

The aims of this note are, first, to present an example of the existing challenges in using the dictionary, and then, to better identify the sources of poets from ancient Fars, which encompasses a vast portion of this dictionary.

Discussion

Sometimes, the author has arranged two or more entries for a poet with several pennames; or has entered a poet who lacked a penname based on his title, name, or lineage. However, the point is that in these cases, when the author was aware that two or more pennames belonged to one poet, he has guided the reader with the abbreviation “see” to the poet's more famous penname, and there he has introduced the available sources about the poet so that the researcher could find resources and information regarding his/her poet of interest. However, the authors, while researching about the unknown and lesser-known poets of Fars, noticed that in this dictionary, sometimes two, three, or four entries are created for a single poet, and independent sources are provided under each of these entries without indicating that these entries pertain to one poet. This is while the author's method is usually that if a poet has several pseudonyms, they should be arranged in alphabetical order, but the reader should be guided to the main pseudonym by the sign “see” and find the compilation of sources about the poet of interest there. This issue creates problems for lesser-known poets and even some famous poets, and researchers may miss out on other entries and, consequently, more sources about that poet by only referring to one entry.

In the sources that the author has used to compile this dictionary, the main pennames of the poets are often mentioned, and sometimes information is provided about the changes that the poets made in their pennames. Therefore, there was no reason for the author to record a poet once with his first name, another time with his penname, and perhaps another time with his attributes. The existence of this issue in the dictionary may have multiple reasons: first, the scope of gathering and writing this dictionary has been very

vast, and the author has inevitably dealt with a large number of names and pseudonyms, which made the process of comparison and further examination time-consuming and exhausting; second, the author himself passed away during the second edition of the book and did not have the opportunity to review his work; third, some names and pennames differ from the original, meaning that in the sources used by Khayyāmpour, they have been altered or recorded differently, and unintentionally, they have entered the dictionary in two or more forms; fourth, Khayyāmpour apparently did not have a specific method and framework at the beginning of his work; therefore, he sometimes included a known pseudonymous poet by name or title without reason, contrary to the method he stated in the introduction.

Conclusion

In *Dictionary of Literary Figures*, in many cases, two, three, or four entries have been created for a poet, and the author has provided an independent bibliography under each one, without clarifying their connections and sameness. The result is that the researcher, when referring to one entry, is unaware of other entries and, consequently, other sources related to the poet in question. Therefore, the researcher should be aware when using this dictionary that, first, the poet in question may be listed both by real name and by penname; second, the dualities that entered from sources in the dictionary might have led to the creation of multiple entries; third, due to the pennames constructed by the author of the dictionary, several entries may have been created; fourth, sometimes an entry has been created for a poet both with fame and name; fifth, some poets' names or pennames have been distorted or misread in the references used by Khayyāmpour, and subsequently, they have entered in the dictionary in this form; sixth, sometimes, for poets with two or more pennames, two or more entries have been compiled; seventh, some poets also have entries created for them with two affiliations; and eighth, occasionally, two similar entries for a single poet have been compiled.

Keywords: penname, Khayyāmpour, poets of Fars, *Dictionary of Literary Figures*

References:

- Āghābozorg Tehrāni, M. (1982). *Al-zarī'a ilā taṣānīf al-shī'a* (Vol. 9). Dār al-Azvā. [In Persian]
- Āl-e Taqī, M. (1996). The dictionary of literary figures. *Roshd-e Mo'allem*, 15(121), 62–63. [In Persian]
- Bahupāli, M. (2011). *Ṣobh-e golshan* [Golshan morning] (M. Borzābādi Farāhāni, Ed.). Avesta Farāhāni. [In Persian]
- Banārasī, A. (n.d.). *Ṣoḥof-e Ebrāhim*. Manuscript no. 3051, Tübingen Library. [In Persian]
- Banārasī, A. (2005). *Ṣoḥof-e Ebrāhim*. Society for the Appreciation of Cultural Works and Dignitaries. [In Persian]
- Besmel, A. (1992). *Tazkare-ye delgoshā* (M. Rastegār Fasāyi, Ed.). Navid. [In Persian]
- Borgha'i, M. (1951). *Famous contemporary poets*. Amir Kabir. [In Persian]

- Collection of poems. (n.d.). Manuscript no. 13875, Library of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Dāvar, M. (1928). *Mer'āt al-faṣāḥa* [Mirror of eloquence]. Manuscript no. 9113, University of Tehran Library. [In Persian]
- Dāvar, M. (1992). *Mer'āt al-faṣāḥa* [Mirror of eloquence] (M. Tāvousi, Ed.). Navid. [In Persian]
- Dehkhodā, A. (1998). *The Dehkhodā dictionary*. University of Tehran Press. [In Persian]
- Divānbeigi, A. (1985). *Ḥadīqat al-sho'arā* [Garden of poets] (A. Navāyi, Ed.). Zarrin. [In Persian]
- Donboli, A. (1963). *Negārestān-e Dārā* (A. Khayyāmpour, Ed.). Institute of History and Culture of Iran. [In Persian]
- Fahandezh Sa'di, H. (2021). New information about the poem "Seek knowledge from the cradle to the grave." *Poetry Studies (Bustān-e Adab)*, 13(2), 149–172. <https://doi.org/10.22099/jba.2020.36002.3652> [In Persian]
- Fahandezh Sa'di, H. (2022). Further information about the poem "Seek knowledge from the cradle to the grave." *Gozāresh-e Mirās*, 5(3–4), 67–72. [In Persian]
- Forsat Shirāzi, M. (1935). *Āsār-e 'Ajam* (M. Tājer Shirāzi, Ed.). Nāseri Press. [In Persian]
- Garrousi, F. (1997). *Anjoman-e Khāghān* (T. Sobhāni, Intro.). Rowzane. [In Persian]
- Ghabel Shirazi. (n.d.). *Divān*. Manuscript no. 2922, University of Tehran Library. [In Persian]
- Ghajar, H. (n.d.). *Mestābeh-ye kharāb* [Broken tavern]. Manuscript no. 207154, Library of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Ghajar, H. (1965). *Mestābeh-ye kharāb* [Broken tavern] (A. Khayyāmpour, Ed.). Azerbaijan. [In Persian]
- Golchin Ma'āni, A. (1969). Āl-e Bonjir. *Journal of the Faculty of Literature and Human Sciences, Mashhad University*, 5(2), 192–223. [In Persian]
- Golchin Ma'āni, A. (1990). *Cārevān-e hend* (Vols. 1–2). Astan-e Qods-e Razavi. [In Persian]
- Hedāyat, R. (2002). *Majma' al-foṣaḥā* [Assembly of eloquents] (M. Mosaffā, Ed.). Amirkabir. [In Persian]
- Hedāyat, R. (2009). *Riyāz al-'ārefīn* [Gardens of mystics] (A. Rādfar & G. Ashidari, Eds.). Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Hoseini Fasāyi, H. (2009). *Fārsnāmeḥ-ye Nāseri* (M. Rastegār Fasāyi, Ed.). Amirkabir. [In Persian]
- Islamic World Encyclopedia. (2011). Entry: 'Abd al-Rasul Khayyāmpour (Y. Azhand, Author). In G. A. Haddād 'Ādel (Ed.), *Islamic World Encyclopedia* (Vol. 16, pp. 579–580). [In Persian]
- Khayyāmpour, A. (1989). *Dictionary of literary figures*. Talāye. [In Persian]
- Khaze', A. (1962). *Tazkare-ye sokhanvarān-e Yazd*. Khaze' Bookstore. [In Persian]
- Khoshgu, B. (1911). *Safīne-ye khoshgu*. Manuscript no. 209206, Library of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Khoshgu, B. (1948?). *Safīne-ye khoshgu*. Manuscript no. 403, Library of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Ma'sum 'Ali Shāh, M. (2003). *Ṭarā'eq al-ḥaqā'eq* [Paths of truths] (M. Mahjoub, Ed.). Sanāyi. [In Persian]
- Mahdavi, M. (1955). *Tazkare-ye sho'arā-ye Esfahān*. Ta'id. [In Persian]

- Mahmoudi, T. (2012). *Appendix to the Farhang-e sokhanvarān* (Master's thesis, University of Tehran). [In Persian]
- Modarres, M. (1995). *Reyhānat al-adab* (Vols. 1–8). Khayyām. [In Persian]
- Mohammad Aslah Mirzā. (1967). *Tazkare-ye sho'arā-ye Kashmir* (H. Rāshedi, Ed.). Iqbal Academy Pakistan. [In Persian]
- Moshār, K. (1964). *Authors of Arabic and Persian printed books*. Book Translation and Publishing Company. [In Persian]
- Nasrābādī, M. (1938). *Tazkare-ye Nasrābādī* (H. Vahid Dastgerdi, Ed.). Armaghān. [In Persian]
- Navāyi, A. (1984). *Majāles al-nafā'es* (A. Hekmat, Ed.). Manouchehri. [In Persian]
- Pārsātalab, A., & Fahandezh Sa'di, H. (2024). Khalil Shirāzi and the masnavi “Anushirvān and the pious woman.” *Journal of Codicology and Manuscript Research*, 3(5), 226–263. <https://doi.org/10.22034/crtc.2023.180299> [In Persian]
- Pārsātalab, A., & Fahandezh Sa'di, H. (2025). Mollā Āni and his newly recognized *sāqināmeḥ*. In *Proceedings of the Eleventh National Conference on Persian Language and Literature Research*. Imam Khomeini International University. [In Persian]
- Rāzi, A. (n.d.). *Haft eghlim* [Seven realms] (J. Fāzel, Ed.). Elmi & Adabiyye. [In Persian]
- Rāzi, A. (1999). *Haft eghlim* [Seven realms] (M. Tāheri, Ed.). Soroush. [In Persian]
- Roknzāde Ādamiyyat, M. (1958–1961). *Dāneshmandān va sokhansarāyān-e Fārs* (Vols. 1–5). Eslāmiyyeh & Khayyām. [In Persian]
- Sabā, M. (1964). *Ruz-e rowshan* [Bright day] (M. Roknzāde Ādamiyyat, Ed.). Rāzi. [In Persian]
- Sādighi Ketābdār. (1948). *Majma' al-khavāṣṣ* (A. Khayyāmpour, Trans.). Akhtar. [In Persian]
- Sām Mirzā Safavi. (1935). *Toḥfe-ye Sāmi* (H. Vahid Dastgerdi, Ed.). Armaghān. [In Persian]
- Sām Mirzā Safavi. (2005). *Toḥfe-ye Sāmi* (R. Homāyoun-Farrokh, Ed.). Asātir. [In Persian]
- Sharifi, Z. (2007). *A supplement to the Farhang-e sokhanvarān of Master Khayyāmpour* (Master's thesis, Imam Khomeini International University of Qazvin). [In Persian]
- Vāle Dāghestāni, A. (2005). *Riyāz al-sho'arā* [Gardens of poets] (M. Nāji Nasrābādī, Ed.). Asātir. [In Persian]

DOI: 10.22099/JBA.2025.51466.4575

نقدی بر «فرهنگ سخنوران» با تکیه بر شاعران فارس

حمیدرضا فهندژسعدی*

عباس پارساطلب**

چکیده

یکی از آثار ماندگار و کاربردی در پژوهش‌های معاصر شعر فارسی، فرهنگ سخنوران است که به کوشش عبدالرسول خیامپور در دو جلد تدوین یافته است. مؤلف در این اثر، فهرستی از تخلص‌های شاعران فارسی‌زبان را بر اساس حروف الفبا ترتیب داده است که پژوهش‌گر می‌تواند با مراجعه به تخلص شاعر مورد نظر خود، منابعی را درباره‌ی آن سراینده شناسایی کند. این فرهنگ با همه‌ی ارج و اهمیتی که دارد، مانند هر اثر بزرگ دیگر، خالی از ایراد و اشکال نیست و گویا تاکنون توجه ناقدان و صاحب‌نظران را به خود جلب نکرده است. مقاله‌ی حاضر می‌کوشد به اختصار، تعدادی از همین مشکلات و چالش‌ها را که خواننده در استفاده از فرهنگ سخنوران با آن‌ها مواجه می‌شود، با دیگر پژوهش‌گران در میان بگذارد. از عمده ایرادهای این اثر، ایجاد دو یا چند مدخل برای یک شاعر است. همین امر سبب می‌شود که خواننده هنگام رجوع به یک مدخل، از دیگر مدخل‌ها و اطلاعاتی که در ذیل آن‌ها آمده است، بازماند. به همین منظور، در این یادداشت ابتدا مقدمه‌ای در معرفی فرهنگ سخنوران و شیوه‌ی نگارش آن خواهد آمد. در ادامه، خواننده با برجسته‌ترین علتهایی که باعث شده در این فرهنگ برای بعضی شعرها، دو یا چند مدخل ایجاد شود، آشنا خواهد شد و درمی‌یابد که مؤلف گاه برای یک شاعر، هم با نام و هم با تخلص، مدخل ایجاد کرده است؛ چنان‌که در مواردی، هم با شهرت و هم با اسم. گاه تصحیف موجب دو یا چندگانه‌خوانی شده است. در مواردی مؤلف خود القابی را برای یک شاعر بر ساخته و دو یا چند مدخل در نظر گرفته است. بعضی از سراینده‌گان بدون تخلص، با دو نسبت، مدخل شده‌اند. در جاهایی نیز، دو تخلص کاملاً مشابه، و به صورت متوالی، برای یک شاعر مدخل شده است.

واژه‌های کلیدی: تخلص، خیامپور، شاعران فارس، فرهنگ سخنوران، نقد.

* دانش‌آموخته‌ی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران، تهران، ایران. hamidreza.saadi@ut.ac.ir

** دانش‌آموخته‌ی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران، تهران، ایران. abbas.parsatalab@ut.ac.ir (نویسنده‌ی مسئول)

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۱۰/۱۶، تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۵/۵

۱. مقدمه

فرهنگ سخنوران تألیف عبدالرسول خیامپور (تاہباززادہ)^۱ است که در آن تخلص‌های شاعران فارسی‌زبان بر اساس حروف الفبا، در دو جلد فهرست شده است. مؤلف ذیل هر مدخل، منابعی را به صورت نسبتاً دقیق درباره‌ی هر شاعر به دست داده تا پژوهش‌گر بتواند با رجوع به تخلص شاعر مورد نظر خود، از آن‌ها بهره ببرد. برای مثال اگر محقق‌ی بخواهد منابعی را درباره‌ی «فرخی سیستانی» شناسایی کند، لازم است که به مدخلی با همین عنوان رجوع کند تا از برجسته‌ترین اسناد درباره‌ی فرخی، از قدیم‌ترین منابع تا پژوهش‌های زمان تألیف فرهنگ سخنوران، اطلاع یابد. مؤلف برای تدوین این اثر، از ۲۴۵ منبع، اعم از کتاب و مقاله، و عمدتاً از تذکره‌های شاعران و همچنین آثار تاریخی استفاده کرده است. این فهرست ارزشمند و کم‌نظیر، اول بار به سال ۱۳۴۰ شمسی در یک جلد به چاپ رسیده و آن‌گونه که خیامپور در مقدمه بدان اشاره کرده، از سال ۱۳۳۴ تا ۱۳۳۸ شمسی به مدت چهار سال، به گردآوری این اثر پرداخته بوده است. وی درباره‌ی انگیزه‌ی نگارش این اثر می‌نویسد:

«از همان اوایل دوره‌ی تدریس خود در دانشگاه به خاطر دارم که هر وقت درباره‌ی یکی از شعرا به تحقیق می‌پرداختم پیش خود می‌گفتم کاش کتابی وجود داشت حاوی بیبلیوگرافی همه‌ی گویندگان شعر فارسی از ایرانی و غیر ایرانی، تا هر که می‌خواست درباره‌ی شاعری تحقیق کند، بی‌آن‌که در جستجوی منابع و پیدا کردن صفحه یا صفحاتی از آن‌ها که شرح حال این شاعر را دربردارد، مدتی صرف وقت نماید، فوری صفحه‌ی معینی را از آن کتاب باز می‌کرد و بر اغلب منابع با شماره‌ی صفحات مطلوب اطلاع می‌یافت» (خیامپور، ۱۳۶۸: مقدمه / ط).

باین حال به گونه‌ای متواضعانه می‌گوید که «من خود معترفم که این اثر خالی از اشتباه نیست و نقیصه‌ی زیادی دارد» (همان: مقدمه / ط-ی). وی همچنین درباره‌ی روش کار خود می‌نویسد: «درین کتاب معرفی هر شاعر به تخلص و نسبت اوست، مانند فردوسی طوسی، سعدی شیرازی و غیر آن‌ها، که به حروف درشت سیاه نوشته شده است. و شاعری که تخلص نداشته است به لقب یا اسم معرفی گشته و آن‌که چند تخلص داشته عموماً آخرین تخلص وی مناط اعتبار بوده، ولی ذکر دیگر تخلص‌ها نیز در جای خود اهمال نشده است» (همان: مقدمه / ی).

بر اساس مقدمه‌ای که خانواده‌ی خیامپور بر این اثر نوشته‌اند، مؤلف پس از چاپ نخست کتاب (۱۳۴۰ شمسی)، تحقیق خود را تا سال ۱۳۵۵ شمسی برای تکمیل فرهنگ سخنوران پی گرفته است و تا سال ۱۳۵۸ شمسی مشغول پاک‌نویس آن بوده است که وفات می‌یابد و کار نشر آن انجام نمی‌شود تا این که خانواده‌ی ایشان به سال ۱۳۶۸ تدوین اثر مذکور را به فرجامی می‌رسانند و چاپ می‌کنند. در مقدمه‌ی خانواده‌ی مؤلف همچنین گفته شده است که «کلیه‌ی کارهای تحقیقی و تنظیم کتاب توسط خود مؤلف انجام گرفته است، سهم ما فقط بازنویسی مطالب موجود بوده است. احتمال دارد که ضمن پاک‌نویسی این نسخه اشتباهاتی را مرتکب شده باشیم» (همان: مقدمه / ح).

نگارندگان مقاله‌ی حاضر، در حین پژوهشی وسیع در باب شاعران گمنام و کم‌تر شناخته شده‌ی فارس، متوجه مشکلات و چالش‌های متعددی در استفاده از فرهنگ سخنوران شدند و پس از بررسی‌های بیش‌تر و کسب اطمینان تصمیم گرفتند نمونه‌هایی از این مشکلات و راه‌های مواجهه با آن را برای مطالعات شعرپژوهی و تاریخ ادبیات، در یادداشتی جداگانه به اشتراک بگذارند.

۲. ضرورت و هدف پژوهش

از آن‌جا که فرهنگ سخنوران منبعی کاربردی برای شعرپژوهان است، هرگونه کوششی که در راستای رفع مشکلات و چالش‌های این فرهنگ، تکمیل آن و نیز پدید آوردن فرهنگ‌های مشابه صورت گیرد، از هر لحاظ بایسته است. هدف از این یادداشت در وهله‌ی اول، ارائه‌ی نمونه‌ای از چالش‌های موجود در استفاده از فرهنگ سخنوران است و در گام بعد شناسایی هرچه بهتر منابع شاعران ناحیه‌ی فارس قدیم است که حجم وسیعی از این فرهنگ را دربرمی‌گیرد؛ زیرا همان‌طور که از عنوان مقاله‌ی حاضر برمی‌آید، محتوای این نقد عمدتاً بر اساس شاعران فارس تدوین شده است.

۳. روش پژوهش

روش این مقاله توصیفی - تحلیلی و منابع اصلی آن تذکره‌های ادبی است. در این نوشته‌ی مختصر، سی و چهار شاعر (در قالب هفتاد و هشت مدخل) را بررسی کرده‌ایم. برای پرهیز از ارائه‌ی فهرست صرف، به همراه هر بخشی از تخلص‌ها که بررسی می‌شود، معرفی مختصری هم از هر صاحب‌تخلص می‌آوریم تا هم نوشته از حالت جمود خارج شود و هم خواننده از سردرگمی درآید و بر آگاهی وی افزوده گردد. باین‌حال یادآوری می‌کنیم که مواردی که در این مقاله بدان پرداخته‌ایم، محدود به این شواهد نمی‌شود و موارد این‌چنینی در این فرهنگ بسیار است. هدف ما به دست دادن کمی از بسیار بود تا اندکی راه استفاده از این اثر بی‌بدیل را برای شعرپژوهان هموارتر نماییم. اگرچه عمده مدخل‌هایی که در این مقاله بررسی شده است، مربوط به شاعران خطه‌ی فارس است، باین‌حال در چند مورد برای نشان دادن انواع خطاهای راه‌یافته به این فرهنگ، به شاعرانی که اهل فارس نبوده‌اند یا ارتباطی با این خطه نداشته‌اند، نیز اشاره شده است. گفتنی است که در مقاله‌ی حاضر ترتیب نقد مدخل‌ها، بر اساس حروف الفبا انجام گرفته است.

۴. پیشینه‌ی پژوهش

در حدود جست‌وجوی نگارندگان، فرهنگ سخنوران تاکنون بررسی و نقدی جدی به خود ندیده است. تنها معین‌الدین آل‌تقی در یادداشتی مختصر و کوتاه که در رشد معلم (۱۳۷۵) به چاپ رسانده، ضمن معرفی این فرهنگ، در یک پاراگراف به مسامحه‌ی خیامپور در آوردن مدخل شاعرانی که به چند نام شناخته شده‌اند، اشاره کرده است. گفتنی است که زهرا شریفی (۱۳۸۶) در پایان‌نامه‌ای با عنوان ضمیمه‌ای بر فرهنگ سخنوران/ استاد خیامپور و طاهره محمودی (۱۳۹۱) در قالب پایان‌نامه‌ای دیگر با عنوان ذیلی بر فرهنگ سخنوران در تکمیل فرهنگ سخنوران کوشیده‌اند. هدف اصلی این دو مؤلف تکمیل کردن کار استاد خیامپور بوده و اسامی شاعرانی دیگر، بالأخص شاعران معاصر که در فرهنگ سخنوران بنا به دلایلی نیامده، در این دو پایان‌نامه آورده شده است. ازین‌روی در این دو کار دانشگاهی نیز به نقد و بررسی این اثر پرداخته نشده است. بنابراین، از آن‌جا که این فرهنگ مهم و کاربردی تاکنون نقدی جدی به خود ندیده است، نگارندگان در مقاله‌ی حاضر سعی دارند که برای نخستین بار به این مهم بپردازند.

۵. چالش‌های استفاده از فرهنگ سخنوران

فرهنگ سخنوران منبعی گران‌بها و کاربردی است که ظاهراً در زبان فارسی هم‌تا ندارد و ابتکار خیامپور به شمار می‌رود. با تمام ارج‌ها و جنبه‌های گوناگون کاربردی که این اثر دارد باز ایرادات فراوانی در آن یافت می‌شود که باید مد نظر و در

اختیار پژوهش‌گران محترم قرار گیرد تا حداکثر اطلاعات مورد نیاز را از آن برداشت نمایند. شاید مهم‌ترین مشکل فرهنگ سخنوران همان است که خیامپور در مقدمه‌ی این اثر نوشته است و ما پیش از این بدان اشاره کردیم: این که گاه برای یک شاعر چندتخلصی دو یا چند مدخل ترتیب داده است؛ یا شاعری را که فاقد تخلص بوده، بر اساس لقب، نام یا نسب وی مدخل کرده است. اما نکته این جاست که در این موارد، آن گاه که مؤلف آگاهی داشته که دو یا چند تخلص، مربوط به یک شاعر است، خواننده را با علامت اختصار «رک»، به تخلص مشهورتر آن شاعر راهنمایی کرده، و در آن‌جا منابع موجود درباره‌ی شاعر را معرفی نموده است تا محقق بتواند بر اساس آن، منابع و اطلاعاتی درباره‌ی شاعر مورد نظر خود پیدا کند. اما نگارندگان در حین پژوهشی درباره‌ی سخن‌سرایان گمنام و کم‌تر شناخته‌شده‌ی فارس متوجه شدند که در این فرهنگ گاه برای یک شاعر، دو، سه یا چهار مدخل ایجاد شده و در ذیل هر یک از مدخل‌ها منابعی مستقل ارائه شده است، بی‌آن‌که اشاره شود که این مدخل‌ها مربوط به یک شاعر است. این در حالی است که شیوه‌ی مؤلف معمولاً بر این است که اگر شاعری دارای چند تخلص است، تخلص‌ها در ترتیب الفبایی در جایگاه خود بیاید اما خواننده با علامت «رک»، به تخلص اصلی راهنمایی شود و تجمیع منابع را درباره‌ی شاعر مورد نظر خود، در آن‌جا بیابد. این امر در مورد شاعران کم‌تر شناخته‌شده و حتی بعضی سخن‌سرایان مشهور مشکلاتی ایجاد می‌کند و ممکن است محقق تنها با رجوع به یک مدخل، از مدخل‌های دیگر و در نتیجه منابع بیشتر درباره‌ی آن سراینده محروم بماند.^۲

برای مثال اگر محققی بخواهد در این فرهنگ، منابع اولیه درباره‌ی «شاملو» را شناسایی کند، باید مدخل‌های «احمد شاملو»، «شاملوی تهرانی» و «بامداد تهرانی» را بررسی کند. در حالی که محقق امروزی ادبیات معاصر طبیعتاً تنها به مدخل «احمد شاملو» رجوع خواهد کرد و به احتمال قوی، اطلاعات مرجع‌شناسی که ذیل «شاملوی تهرانی» و «بامداد تهرانی» آمده، از چشم او پنهان خواهد ماند. (رک. آل تقی، ۱۳۷۵: ۶۳). فرهنگ‌نویس قاعداً می‌بایست مخاطب را به یک مدخل، مثلاً از «شاملوی تهرانی» و «بامداد تهرانی» به «احمد شاملو» ارجاع می‌داد و تمام منابع مربوط به این شاعر را ذیل «احمد شاملو» تجمیع و ارائه می‌کرد.

در منابعی که مؤلف برای تدوین این فرهنگ استفاده کرده است، غالباً تخلص اصلی شاعران آمده است و بعضاً از تغییراتی که شاعران در تخلص خود به وجود آورده‌اند، اطلاعی هم به دست داده شده است. پس دلیلی نداشته است که مؤلف یک بار شاعر را با نام کوچکش ضبط کند، بار دیگر با تخلصش و احیاناً بار دیگر با اوصاف از او یاد کند؛ زیرا همان‌طور که گفتیم، خواننده یا پژوهش‌گری که تنها با یک تخلص شاعر آشنایی دارد، بی‌شک با چنین پدیده‌ای دچار سردرگمی می‌شود و بعضاً ممکن است مجبور شود که کل فرهنگ را مرور نماید تا تخلص مورد نظر را بیابد و در نتیجه احتمالاً بخش عمده‌ای از منابع و اطلاعات ارزشمند را درباره‌ی یک شاعر از دست می‌دهد.

وجود این مشکل در فرهنگ سخنوران دلایل متعددی می‌تواند داشته باشد: نخست این که محدوده‌ی گردآوری و نگارش این فرهنگ بسیار وسیع بوده و مؤلف ناگزیر با تعداد بسیاری از اسامی و تخلص سر و کار داشته و کار مقایسه و بررسی بیش‌تر را برای او، زمان‌بر و طاقت‌فرسا می‌کرده است. دوم این که خود مؤلف در اثنای ویرایش دوم کتاب، در گذشته و فرصت بازبینی مجدد کار خویش را نیافته است. سوم این که بعضی از اسامی و تخلص‌ها از اصل، یعنی در منابع مورد استفاده‌ی خیامپور، متفاوت یا مصحّف، کتابت یا ضبط شده‌اند و ناخواسته در فرهنگ سخنوران به دو یا چند شکل وارد شده‌اند. چهارم این که خیامپور ظاهراً در ابتدای کار، روش و چارچوب مشخصی نداشته است؛ به همین سبب گاه شاعری

تخلص دار معلوم را، برخلاف روشی که در مقدمه بیان داشته، بی دلیل با نام یا لقب مدخل کرده است. در ادامه‌ی مقاله به این ایرادات به صورت مبسوط اشاره می‌شود.

۵. ۱. شاعرانی که هم با اسم و هم با تخلص مدخل شده‌اند:

در فرهنگ سخنوران گاه برای شاعرانی که تخلص آنان معلوم بوده، دو یا چند مدخل آمده است. بدین ترتیب که یک بار با نام مدخل شده‌اند و بار دیگر با تخلص. در حالی که شیوه‌ی مؤلف بر آن بوده است که برای شاعران در وهله‌ی اول با تخلصشان، و در صورت نداشتن تخلص با استفاده از لقب یا اسم، مدخل ایجاد کند که البته این شیوه را به طور کامل اجرا نکرده و گاه برای یک شاعر، تا چهار مدخل ایجاد کرده است.

ابوالحسن شیرازی، دست‌غیب شیرازی: این دو نام در فرهنگ سخنوران به صورت جداگانه مدخل شده است و در اصل مربوط به یک شخص است. میرزا ابوالحسن فرزند میرزا احمد، از سادات مشهور دست‌غیب شیراز بوده است. ابوالحسن در سال ۱۲۶۲ق ولادت یافته و تا سال ۱۳۱۵ق در حیات بوده است. وی در علوم حکمی، طبیعی و ریاضیات مهارت داشته و به دو زبان عربی و فارسی شعر می‌سروده است (داور، ۱۳۷۱: ۳۴-۳۵؛ حسینی فسایی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۹۱۵؛ فرصت شیرازی، ۱۳۱۴: ۴۵۰). صاحب طرائق الحائق می‌گوید که ابوالحسن شرحی بر کلمات قصار علوی و شرحی بر سفار ملأصدرا دارد و «دست‌غیب» تخلص می‌کند. (معصوم‌علی‌شاه، ۱۳۸۲، ج ۳: ۳۳۲). بنابراین تخلص او «دست‌غیب» بوده است و باید منابع مربوط به او ذیل همین تخلص مدخل شود. گفتنی است که در فرهنگ سخنوران، علاوه بر میرزا ابوالحسن دست‌غیب، سه شاعر دیگر نیز از همین خاندان معرفی، و با تخلص «دست‌غیب» برایشان مدخل ایجاد شده است.

ابوالفتح زند، حشمت زند: ابوالفتح خان (متوفی ۱۱۹۳ق) فرزند کریم خان زند بود که بعد از پدر شصت و نه روز حکومت کرد. تخلص ابوالفتح ظاهراً «حشمت» بوده است (رکن‌زاده‌ی آدمیت، ۱۳۳۷، ج ۱: ۱۰۹-۱۱۰؛ صبا، ۱۳۴۳: ۲۳).

اصغر شیرازی، شمشیرگر شیرازی، سیاف شیرازی: هر سه مدخل اشاره به یک شاعر دارد که صاحب فرهنگ سخنوران ظاهراً متوجه این امر نبوده است. علی‌اصغر شیرازی ملقب به «شمشیرگر» از مشایخ سلسه‌ی نعمت‌اللهی در شیراز بوده است. وی در قرن سیزدهم هجری می‌زیست و در کنار حرفه‌ی شمشیرسازی، به شاعری هم می‌پرداخت و از او یک مثنوی هفتاد هزار بیتی به پیروی از مثنوی مولانا، با عنوان مثنوی سیاف باقی مانده است. لقب او در طریقت «حسین‌علی ثانی» بود و در سال ۱۲۶۲ق وفات یافت. آرامگاه او جایی میان حافظیه و بقعه‌ی چهل تنان در شیراز است (داور، ۱۳۷۱: ۴۲۳؛ معصوم‌علی‌شاه، ۱۳۸۲، ج ۱: ۴۶۲؛ فرصت شیرازی، ۱۳۱۴: ۴۷۵؛ رکن‌زاده‌ی آدمیت، ۱۳۳۹، ج ۳: ۲۰۸-۲۱۱). اگرچه لقب این شاعر «شمشیرگر» بوده است اما از آن‌جا که مثنوی عظیم این شاعر عارف، با عنوان مثنوی سیاف در سال‌های ۱۳۲۹ تا ۱۳۳۷ (قبل از تألیف فرهنگ سخنوران) به چاپ رسیده است، مناسب‌تر آن بود که برای وی، تنها یک مدخل با عنوان «سیاف شیرازی» تنظیم می‌شد.

باقر بواناتی، معطر بواناتی، مسیحی فارسی، معطر فارسی: این مدخل‌ها اشاره دارد به شاعری با نام محمدباقر از بوانات فارس در قرن سیزدهم هجری. وی از دوازده سالگی به سفر می‌پردازد و پس از آن‌که با تعدادی از زبان‌ها و آیین‌ها آشنا می‌شود به شیراز بازمی‌گردد و در آن‌جا ظاهراً دعوی مهدویت و الوهیت و وابستگی به دولت انگلستان می‌کند و آن‌گاه که قصد قتل او می‌کنند سوگندها می‌خورد و از مدعیات خویش تبرئ می‌جوید. گفته می‌شود که قرآن و انجیل و تورات و زبور را از بر داشته است. پس از چندی از راه بوشهر به فرنگستان می‌گریزد و ترتیب آیات قرآن را به شکلی دیگر

تدوین می‌کند و آیاتِ مکیِ قرآن را بر مدنی‌ها مقدم می‌دارد تا این‌که در اواخر عمر به تهران می‌رود و همان‌جا درمی‌گذرد (داور، ۱۳۷۱: ۵۹۹-۶۰۱؛ رکن‌زاده‌ی آدمیت، ۱۳۳۷، ج ۱: ۴۱۳-۴۲۴). به گفته‌ی صاحبِ *مرآة‌الفصاحه*، در بعضی سروده‌ها «معطر» و در بعضی دیگر «مسیحی» تخلص می‌کرده است. گفتنی است که خیامپور در ذیل «مسیحی فارسی» خواننده را بدون هیچ توضیحی به مدخل «معطر فارسی» ارجاع داده است؛ اما چنین مداخلی در کتاب ملاحظه نمی‌شود. پس بهتر است که در فرهنگِ *سخنوران* یکی از این دو تخلصِ اخیر مبنا قرار گیرد و مخاطب از بقیه‌ی مدخل‌ها به آن تخلص مبنا، راهنمایی شود.

سالار شیرازی، ناصر شیرازی: ناصرالدین‌خان ملقب به «سالار جنگ» و متخلص به «سالار»، از منشیان و شاعرانِ قرن چهاردهم هجری (تولد ۱۳۰۲ق) است. نسب او به امام قلی‌خان والی فارس در عهد صفویه می‌رسد و در دستگاه حبیب‌الله‌خان قوام‌الملک شیرازی، منشی‌گری می‌کرده و رئیس ایل خمسه بوده است. پس از مدتی از کار دیوانی دست کشید و در کنار اداره‌ی امور زراعت و املاک خود عزلت‌گزید و به مطالعه و سرایش شعر پرداخت (رکن‌زاده‌ی آدمیت، ۱۳۳۹، ج ۳: ۱۶-۲۳). به تصریح همین منبعِ اخیر، تخلص او «سالار» بوده است و ایجاد مداخلی با عنوان «ناصر شیرازی» توجیه ندارد.

فتاحی شیرازی، قربی شیرازی: فتح شیرازی متخلص به «قربی» از تاجران و شاعران عهدِ اکبرشاه (قرن یازدهم) است (رازی، ۱۳۸۹، ج ۱: ۲۶۸-۲۶۹؛ بهوپالی، ۱۳۹۰، ج ۲: ۷۰۸). صاحبِ *صبح گلشن* تاریخ وفات او را ۱۰۴۵ق نوشته است (همان، ج ۲: ۷۰۸). صاحبِ *صحف ابر/هیم* او را «فتاحی» (بنارسی، بی‌تا: گ ۱۳۴ الف) و *هفت/قلیم* او را «فتّاحا» خوانده است؛ اما در شعری که از وی در همین منبعِ اخیر آمده، شاعر صریحاً خود را «قربی» خطاب قرار داده است:

قربی دلت از لوٹِ هوس پاک نشد وین جامه‌ی کفرِ تو یکی چاک نشد

(رازی، ۱۳۸۹، ج ۱: ۲۶۹)

محمود اصفهانی، نقاش اصفهانی: این دو مدخل مربوط به استاد محمود فرشچیان (متولد ۱۳۰۸ش)، نقاش مشهور زمانه‌ی ماست که به‌هیچ‌روی نیاز به معرفی ندارد. در اشعاری که از وی در *تذکره‌ی شعرای اصفهان* آمده، تخلص «نقاش» به وضوح نمایان است (مهدوی، ۱۳۳۴، ج ۲: ۴۲۷-۴۲۹)؛ پس مدخل او در فرهنگِ *سخنوران* باید تنها «نقاش اصفهانی» باشد.

۵. ۲. دوگانگی‌هایی که از منابع وارد فرهنگِ *سخنوران* شده است:

یکی از دلایلی که برای یک شاعر گاه دو یا چند مدخل ایجاد شده، مسامحت‌ها، بدخوانی‌ها و لغزش‌هایی است که در اصل، در منابع خیامپور وجود داشته است.^۳ برای مثال در یکی از نمونه‌های زیر مشاهده می‌کنیم که آقابزرگ تهرانی کلمه‌ی «گویا» را که قید بوده، در حکم تخلص شاعر تلقی کرده است. یکی دیگر از منابع خیامپور، «قابل» را «قائل» خوانده است؛ یا خود مؤلف فرهنگِ *سخنوران*، در هنگام استفاده از یکی از منابع، دچار دگرخوانی شده و «مُدرك» را «مدرس» ضبط کرده است.

بدیع صفوی، بدیعی صفوی: منظور بدیع‌الزمان میرزا فرزندِ بهرام میرزا فرزندِ شاه اسماعیل صفوی است که در شعر و شاعری دستی داشته و به سال ۹۵۵ق به فرمانِ شاه اسماعیل ثانی به قتل رسیده است. در شعری که از او در *مجمع‌الخواص* آمده تخلص او «بدیعی» ضبط شده است: مست آمدن به‌رغمِ بدیعی به بزمِ غیر/ بردن به تیغ دست و نشستن نگه کنید

(صادقی بیگ افشار، ۱۳۲۷: ۲۷). در صحف /براهیم، تخلص او «بدیع» نقل شده است (بنارسی، بی تا: گ ۵۴ ب). احتمال دارد که شاعر، با توجه به وزن اشعارش، از هر دو صورت «بدیع» و «بدیعی» استفاده می کرده است؛ اما چون در شعر به جای مانده ی او «بدیعی» آمده، می توان گفت که تخلص او، همین صورت اخیر است. در هر حال باید اطلاعات کتاب شناسی این شاعر تنها ذیل یکی از این دو لقب جمع می شد.

فارس بواناتی، گویای بواناتی: میرزا محمد بواناتی متخلص به «فارس» شاعر قرن یازدهم بوده که در قهوه خانه ها قصه ی حمزه را می خوانده است. پس از چند آمد و شد به هندوستان، در همان سرزمین وفات می یابد. وی دیوانی چهار هزار بیتی داشته است (نصرآبادی، ۱۳۱۷: ۴۰۱). صاحب الذریعه تخلص او را «گویا» ضبط کرده است (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳، ج ۹: ۱۰۰۱) و این خطایی است که از بدخوانی آقابزرگ در خوانش روایت نصرآبادی پدید آمده است. نصرآبادی در معرفی این شاعر نوشته است: «میرزا محمد، فارس تخلص، گویا اصل ایشان از بوانات است» (نصرآبادی، ۱۳۱۷: ۴۰۱). آقابزرگ گمان برده که کلمه ی «گویا» که قید تردید است، تخلص شاعر است. خیامپور هم بنا بر روایت آقابزرگ برای او مدخلی جداگانه با عنوان «گویای بواناتی» ترتیب داده است. گفتنی است که خیامپور در همین مدخل دو اشتباه دیگر نیز مرتکب شده است: نخست سال وفات گویای بواناتی را «۹۳۷» ذکر کرده که مشخصاً اشتباه است. ۹۳۷ شماره ی صفحه ای در جلد نهم الذریعه است که آقابزرگ نام این شاعر را در آن جا آورده است. دوم این که در توضیح اسم، ملا محمد فارسی بواناتی آمده که «فارسی» اشتباه بوده و «فارس» که تخلص شاعر بوده، درست است. به هر حال برای این شاعر یک مدخل با عنوان «فارس بواناتی» باید آورده شود.

قابل شیرازی، قائل شیرازی: میرزا علی اکبر فرزند میرزا احمد از دیوانیان و شاعران قرن سیزدهم و چهاردهم در شیراز بوده و در دستگاه میرزا علی اکبر قوام الملک به نویسندگی و میرزایی اشتغال داشته است (فرصت شیرازی، ۱۳۱۴: ۵۰۵-۵۰۶؛ داور، ۱۳۷۱: ۴۹۵). در نسخه ی خطی و چاپی منبع اخیر یعنی *مرآة الفصاحه* (داور، ۱۳۴۷: ۱۲۰؛ همان، ۱۳۷۱: ۴۹۵) «قائل» آمده و خیامپور (۱۳۶۸، ج ۲: ۷۳۷) «قابل شیرازی» ضبط کرده است. در دیوانی که به خط خود شاعر باقی مانده تخلص او «قابل» ذکر شده است (رک. قابل شیرازی، بی تا: نسخه ی خطی شماره ی ۲۹۲۲). پس برای این شاعر تنها یک مدخل با عنوان «قابل شیرازی» باید تدوین گردد.

مُدرک شیرازی، مدرس شیرازی: هر دو مدخل اشاره دارد به میرزا عبدالله شیرازی شاعر قرن سیزدهم و چهاردهم که از شاگردان فرصت شیرازی صاحب کتاب *آثار عجم* بوده است (فرصت شیرازی، ۱۳۱۴: ۳۷۳). به تصریح منبع اخیر، وی «مُدرک» تخلص می کرده است. خیامپور مدخلی با عنوان «مدرس شیرازی» ایجاد کرده و به آقابزرگ (۱۴۰۳، ج ۹: ۱۰۲۳) ارجاع داده است؛ اما در همین منبع نیز میرزا عبدالله شیرازی با تخلص «مدرک» معرفی شده است. البته آقابزرگ قبل از معرفی «مدرک شیرازی» از یک «مدرس شیرازی» هم نام برده است (همان، ج ۹: ۱۰۲۳) که احتمالاً خیامپور در حین یادداشت برداری درباره ی میرزا عبدالله شیرازی دچار سهو شده و به جای «مدرک شیرازی»، «مدرس شیرازی» نوشته است. باری این شاعر تنها یک مدخل با تخلص «مدرک شیرازی» نیاز دارد.

۵. ۳. تخلص هایی که بر ساخته ی مؤلف فرهنگ سخنوران است:

یکی از شیوه های عجیبی که صاحب فرهنگ سخنوران، در تدوین مدخل های این کتاب ابداع کرده است این است که وی با استفاده از اوصاف، احوال و مشاغل شاعران که در تذکرها آمده، لقبی برای آن ها بر ساخته و مدخل ایجاد کرده است.

ترکی شیرازی، نقاش شیرازی: آقا محمدحسین آغولی از نقاشان و شاعران شیرازی در اواخر قرن سیزدهم و نیمه‌ی اوّل قرن چهاردهم هجری بوده است. وی به گفته‌ی صاحب آثار عجم، در حدود ۱۳۱۴ق در بمبئی اقامت داشته و «ترکی» تخلص می‌کرده است (فرصت شیرازی، ۱۳۱۴: ۵۴۸). در واقع پیشه‌ی آقامحمدحسین نقاشی کردن بوده که صاحب فرهنگ سخنوران بر اساس آن لقب و مدخل «نقاش» را برای وی ایجاد کرده است. دیوان این شاعر نیز با عنوان *دیوان کلیات ترکی شیرازی* به صورت سنگی در سال ۱۳۱۴ق، در بمبئی چاپ شده است (مشار، ۱۳۴۳، ج ۲: ۱۸۸). بنابراین تخلص او «ترکی» است و در فرهنگ سخنوران برای او نیازی به آوردن دو مدخل نیست.

دیوانه، مؤید دیوانه، مؤید مهنه‌یی: خواجه مؤید از شاعران قرن نهم و از نوادگان ابوسعید ابوالخیر بوده است. وی ظاهراً دچار روان‌پریشی بوده و مدتی هم ادعای تاج و تخت در سر داشته و در عوالم خیال خراسان را بر مریدان خود تقسیم می‌کرده است (نوایی، ۱۳۶۳: ۳۵). برای این شخص سه مدخل جداگانه در فرهنگ سخنوران آمده که البته در دو مورد، تخلص «دیوانه» بر ساخته‌ی خیامپور است که از احوال خواجه مؤید برگرفته است. برای معرفی منابع این شاعر، مدخلی با عنوان «مؤید مهنه‌یی» بهتر می‌نماید.

شریف یمینی، یمینی تهرانی: عباس یمینی شریف (۱۲۹۸-۱۳۶۸ش) از شاعران مشهور معاصر در حوزه‌ی شعر کودکان است که نیازی به معرفی بیش‌تر ندارد. تخلص این شاعر در بعضی منابع شعر معاصر، «یمینی» آمده است (برقعی، بی‌تا، ج ۲: ۲۸۵). بنابراین بهتر بود که مدخل این شاعر در فرهنگ سخنوران، «یمینی» یا «یمینی شریف» عنوان می‌شد؛ ازین‌روی مدخلی با عنوان «شریف یمینی» که از جابه‌جایی فامیلی این شاعر به دست آمده چندان مناسب نیست.

فاضل زیدری، زیدری: خواجه نورالدین محمد، کاتب و وزیر جلال‌الدین خوارزمشاه، و مؤلف کتاب مشهور *نقشه‌المصدر* است که به سبب شهرت نیازی به معرفی ندارد. «فاضل» ظاهراً بر ساخته‌ی خیامپور است که برای مدخل این نویسنده‌ی شاعر گزیده است و در عین حال وجهی ندارد. عنوان مناسب همان «زیدری» یا «زیدری نسوی» است.

۵. ۴. شاعرانی که هم با شهرت و هم اسم مدخل شده‌اند:

خیامپور گاه برای یک شاعر، هم با نام و هم با شهرت، مدخل ایجاد کرده است؛ حال آن‌که شیوه‌ی او چنین است که اگر شاعری تخلص نداشت، لقب یا شهرت او را در نظر بگیرد؛ اما در تدوین این فرهنگ، عملاً این امر روی نداده و در شواهد زیر می‌توان نمونه‌های آن را بازجست:

تکلو شیرازی، زین شیرازی: هر دو مدخل مربوط به زین‌العابدین مشهور به «تکلوخان» یا «تکلتوخان» از قصه‌خوانان و معرکه‌گیران قرن نهم، و نزدیک به دستگاه سلطان حسین بایقرا بوده است (صفوی، ۱۳۱۴: ۸۳؛ داور، ۱۳۷۱: ۱۲۱؛ آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳، ج ۹: ۴۱۰-۴۱۱؛ صبا، ۱۳۴۳: ۱۵۷؛ بنارس، بی‌تا: گ ۱۳۱ الف). از آن‌جا که این شخص به «تکلو» اشتها داشت، صحیح آن بود که تنها یک مدخل، با عنوان «تکلو شیرازی» می‌داشت.

سید گیسودراز، صدر چشتی، گیسودراز دهلوی: صدرالدین ابوالفتح میرسید محمد بن یوسف چشتی دهلوی معروف به «گیسودراز» از عارفان قرن هشتم و نهم است (مشار، ۱۳۴۳، ج ۵: ۸۹۴-۸۹۶؛ صبا، ۱۳۴۳: ۳۱۰). از آن‌جا که این شاعر عارف به «گیسودراز» شهرت تام دارد، یک مدخل با عنوان «گیسودراز دهلوی» برای وی کفایت می‌کند. در فرهنگ سخنوران منابع این فرد، سهواً ذیل سه مدخلی که در ابتدای همین بند آمده، توزیع شده است و به احتمال قوی بخش عمده‌ی آن، از چشم پژوهش‌گر پنهان خواهد ماند.

علی شیرازی، زین شیرازی، کلاه شیرازی: زین الدین علی شیرازی مشهور به «کلاه» یا «گلاه» از دانشمندان و عارفان قرن هشتم، و هم‌درس یا شاگردِ خواجه حافظ بوده است. گلاه به معنی «سیاه» است و از آن‌جا که این شخص دستار سیاه بر سر می‌بسته، او را بدین لقب می‌خوانده‌اند (مدرّس، ۱۳۷۴، ج ۵: ۷۳؛ داور، ۱۳۷۱: ۴۲۱؛ حسینی فسایی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۱۱۷۵). بر اساس شیوه‌ی خیامپور، چنان‌که در مقدمه هم اشاره رفت، آن‌چه باید مبنا قرار گیرد، «کلاه شیرازی» است چراکه این شاعر به این لقب اشتها داشته است.

کلوعلی شیرازی، کلبی شیرازی، علی شیرازی: به گفته‌ی سام‌میرزا در *تحفه‌ی سامی*، وی از شاعران قرن نهم به شمار می‌رود و به شغلِ سرتراشی مشغول بوده است (صفوی، ۱۳۸۴: ۳۶۸). لقب او در تذکره‌ی روز روشن، «کلبی شیرازی» ضبط شده است (صبا، ۱۳۴۳: ۶۸۰) و به همین سبب در *مرآة/فصاحه*، که تذکره‌ای ویژه‌ی شاعران فارس تا ابتدای قرن چهاردهم هجری است، هم «کلوعلی شیرازی» ذکر شده و هم «کلبی شیرازی». در حالی که «کلبی» تصحیف «کلو» است و در فرهنگ سخنوران هم باید بر مبنای لقبِ اخیر، تنها یک مدخل برای او تعریف شود (رک. داور، ۱۳۷۱: ۵۲۲ و حاشیه‌ی همین صفحه؛ حسینی فسایی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۱۱۷۷). در لهجه‌ی شیرازی، «کلو» به کسی می‌گویند که سر خود را تراشیده باشد.

۵. ۵. مواردی که به سبب تصحیف، دو یا چند مدخل دارند:

یکی از عللی که باعث شده در این فرهنگ، برای یک شاعر، دو یا چند مدخل ایجاد شود، تصحیف‌هایی است که در منابع خطّی یا چاپی وجود داشته و خیامپور، خواه سهواً خواه آگاهانه، با آن تصحیف‌ها مدخل‌های جدید گشوده است. ذکر این نکته در این‌جا ضروری به نظر می‌رسد که نگارندگان با آگاهی از این مطلب که در ادبیات معمولاً منظور از تصحیف، خواندن کلمه‌ای به اشتباه به علت تشابه حروف مزدوجه یا عدم تمایز در نقطه‌گذاری است، به‌منظور جلوگیری از ایجاد مدخل‌های اضافه و سردرگمی خواننده، مواردی دیگر را نیز که نزدیک به تعریف حاضر بوده است، در ذیل تصحیف ذکر کرده‌اند.

آبی ترشیزی، آنی کشمیری، آنی هروی: این سه مدخل اشاره دارد به یکی از شاعران و دانشورانی که در عصر صفویه به هند مهاجرت نموده و در کنار رود مقدّس جمن (جمنا) تا آخر عمر سکونت گزیده است (صبا، ۱۳۴۳: ۵). در میان تذکره‌هایی که از وی یاد کرده‌اند تنها روز روشن و *آفتاب عالم‌تاب*، تخلّص او را «آبی» نقل کرده و چند تذکره‌ی دیگر او را «آنی» نامیده‌اند (بنارسی، بی‌تا: گ ۳۶ ب؛ محمداصلح میرزا، ۱۳۴۶، ج ۱: ۲۶؛ گلچین معانی، ۱۳۶۹: ۶). احتمال دارد نسبتِ آبی به این شاعر به دلیل اقامت مادام‌العمر او در کنار رود مقدّس جمنا باشد. از طرفی دیگر، با توجه به نسخه‌ای که از ساقی‌نامه‌ی او در جنگ شماره‌ی ۱۳۸۷۵ مجلس شورای اسلامی باقی مانده و نامِ شاعر «ملا آنی» ضبط شده است و همچنین نظر به دو مدخل فرهنگ سخنوران و دیگر تذکره‌ها که نام شاعر آنی آمده، شاید تخلّص «آنی» نسبت به «آبی» درست‌تر باشد (برای آگاهی بیشتر رک. پارساطلب و سعدی، ۱۴۰۴). در هر حالت، این سه مدخل حکایت از یک شاعر می‌کند.

حریق‌ی لاری، غریق‌ی لاری: از سخنوران قرن دهم و یازدهم به شمار می‌آید و فرزند موالی لاری، دیگر شاعر اهل فارس بوده است. تخلّص او در تذکره‌ی هفت/قلیم، تصحیف فاضل «حریق‌ی»، و در تصحیح طاهری «حریق‌ی» ضبط شده است (رازی، بی‌تا، ج ۱: ۲۵۹؛ رازی، ۱۳۸۹، ج ۱: ۲۷۵). در نسخه‌ای از همین تذکره، محفوظ در کتاب‌خانه‌ی سپهسالار شماره‌ی

۲۷۳۴، «غریقی» کتابت شده است (رک. خیامپور، ۱۳۶۸: ۶۶۷). چنان‌که مشاهده می‌شود تخلص شاعر مورد تصحیف‌های گوناگون قرار گرفته و نیک نمی‌دانیم که تخلص اصلی شاعر کدام یک از این سه شکل است. در هر حال باید تنها یک مدخل برای این شاعر تدوین شود.

دری کازرونی، نادری کازرونی: به شاعری به نام میرزا ابراهیم در قرن سیزدهم هجری در کازرون اشاره دارد که مدتی در شیراز تحصیل علوم کرده و چندی نیز در هندوستان به سیاحت پرداخته است (بسمل، ۱۳۷۱: ۶۸۰-۶۸۱). در همین منبع - نسخه‌ی خطی شماره‌ی ۳۸۴۰ کتابخانه‌ی ملک که خیامپور در اختیار داشته - تخلص این شاعر «دری» ضبط شده و در بقیه‌ی منابع «نادری» آمده است که همین صورت اخیر هم درست است و باید عنوان مدخل اصلی این شاعر باشد (رک. مدرّس، ۱۳۷۴، ج ۶: ۹۲؛ رکن‌زاده‌ی آدمیت، ۱۳۴۰، ج ۴: ۶۰۷-۶۱۰؛ دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «نادری کازرونی»؛ هدایت، ۱۳۸۸: ۶۷۸؛ همان، ۱۳۸۱، ج ۲: ۱۵۱۸-۱۵۱۹).

روسی ابرقویی، روشنی ابرقویی: هر دو مدخل مربوط به یک شاعر است که از احوالش هیچ اطلاعی در دست نیست. صاحب سینه‌ی خوشگو، بیتی از او را، از بیاض خان صاحب نقل کرده است (خوشگو، ۱۳۶۸: ۲۲۰؛ همان، ۱۳۳۰: ۷۴). وجود تخلص‌های مشابه دیگر در فرهنگ سخنوران، مانند «روشنی بغدادی»، «روشنی مشهدی» و «روشنی همدانی»، نشان می‌دهد که «روشنی ابرقویی» صحیح‌تر، و «روسی» تصحیفی از «روشنی» است.

سبقت لکنهویی، سفت اوده‌ی: از شعرای نیمه‌ی اول قرن دوازدهم هجری است و نام او لاله سکهرج بوده و از خویشاوندان (عمّه‌زاده) سید قطب‌الملک بلده و از اطرافیان راجه‌گرد هر بهادر به حساب می‌آمده و با همین شخص اخیر بر سر طلب مشاهره جرّ و بحثی نموده و در سال ۱۱۳۸ق کشته شده است. (بنارسی، ۱۳۸۵: ۱۵۸). نام این شاعر در فرهنگ سخنوران «سفت» و «سبقت» و در صحف / ابراهیم نسخه‌ی برلین به شماره‌ی ۳۰۵۱ «سبقت» ضبط شده است و نیز تاریخ فوت او در فرهنگ سخنوران ۱۰۳۸ق آمده است. گفتنی است که مصحح بخش معاصران صحف / ابراهیم «سبقت» را به پاورقی برده و در متن «سفت» ضبط کرده است (همان: ۱۵۸).

سعد لاری، سعد الاله: این دو عنوان اشاره دارد به سعدالدین یا سعیدالدین لاری، شاعری که از احوال او اطلاع چندانی در دست نیست. صاحب روز روشن نام او را «سعد الاله» نوشته و درباره‌ی او گفته که وی از شعرای قدیم بوده است؛ همچنین افزوده که «الاله» شاید نام قومی یا قبیله‌ای باشد. (صبا، ۱۳۴۳: ۳۵۶؛ نیز رک. بنارسی، بی‌تا: گ ۱۵۰ ب). صاحب الذریعه نام او را به نقل از لارستان کهن و گلستان مسرت، «سعیدالدین» نقل کرده است (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳، ج ۹: ۴۵۰). خیامپور این دو را یکی دانسته است. احتمال این که «الاله» در نسخ تذکره‌ها تصحیف «لاری» بوده باشد بعید نیست. در هر حال خواننده‌ی فرهنگ سخنوران باید از «سعد الاله» به «سعد لاری» راهنمایی می‌شد.

معین شیرازی، معینی شیرازی، معنی شیرازی: معین شیرازی از شاعران قرن نهم بوده است (نوایی، ۱۳۶۳: ۱۲۱، ۲۹۹). وی در صحف / ابراهیم «معینی شیرازی» معرفی شده است (بنارسی، بی‌تا: گ ۲۸۶ الف). در بعضی نسخه‌های هفت/قلیم که در اختیار خیامپور و آقابزرگ بوده، «معنی» نقل شده است (رک. رازی، ۱۳۸۹، ج ۱: ۲۳۹/پاورقی؛ آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳، ج ۹: ۱۰۷۴؛ خیامپور، ذیل «معنی شیرازی»). بر اساس این که امیر علیشیرنوایی که با این شاعر مصاحبت هم داشته، وی را بی‌آن که تخلصی ذکر کند، «مولانا معین» نامیده است، همان «معین شیرازی» برای مدخل او مناسب است و خواننده باید از دو تخلص دیگر به همین مدخل راهنمایی شود.

نصیبی شیرازی، نصیر شیرازی: نصیری کاتب شیرازی ظاهراً از شاعران قرن دهم و یازدهم است (واله داغستانی، ۱۳۸۴، ج ۴: ۲۲۵۰). منبع اخیر این شاعر را «نصیری» نام برده است، البته در بعضی نسخ ریاض الشعرا، «نصیرا» آمده است (رک. همان: پاورقی). در صبح گلشن و به تبع آن در الذریعه تخلص این شاعر «نصیبی» نقل شده است (بهوپالی، ۱۳۹۰، ج ۲: ۱۰۸۸-۱۰۸۷؛ آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳، ج ۹: ۱۱۹۶). می‌توان گفت که «نصیبی» مصحف «نصیری» است. بنابر آنچه گفته شد در فرهنگ سخنوران باید برای این شاعر مدخلی با عنوان «نصیری شیرازی» ترتیب داده شود.

۵. ۶. شاعرانی با دو یا چند تخلص

بر اساس شیوه‌ی فرهنگ سخنوران، شاعران دو یا چندتخلصی، باید تخلص‌های مختلفشان در موضع الفبایی خود بیاید؛ اما چنان‌که پیش از این با مثال «احمد شاملو» نشان دادیم، این امر باعث می‌شود، پژوهش‌گر اطلاعات مربوط به یک شاعر را نتواند به طور کامل ببیند.

شوری فارسی، نعمت فسایی: میرزا محمودخان فسایی (متوفی ۱۳۴۲ق) از نوادگان میرزاجانی فسوی بوده است. صاحب مرآةالفصاحه می‌گوید که وی ابتدا تخلص «شوری» داشت و بعدها لقب شاعرانه‌ی خود را به «نعمت» تغییر داد (داور، ۱۳۷۳: ۳۱۷). بنابراین باید واپسین تخلص او، «نعمت فسایی» مبنا قرار می‌گرفت.

فدوی شیرازی، سالک یزدی، سالک شیرازی: آقا محمدجعفر شاعر قرن سیزدهم و ندیم حسین‌علی میرزا فرمان‌فرما در شیراز بوده است. وی در ابتدا مدتی جهت تحصیل علم به اصفهان می‌رود و باز به شیراز بازمی‌گردد. بعضی منابع او را «سالک یزدی» و برخی دیگر «فدوی شیرازی» یاد کرده‌اند. یکی دو جا هم او را «فدوی یزدی» نامیده‌اند. (درباره‌ی این شاعر رک. داور، ۱۳۷۱: ۴۵۹-۴۶۱؛ بسمل، ۱۳۷۱: ۶۶۴؛ آدمیت، ۱۳۴۰، ج ۴: ۹۸۲؛ خاضع، ۱۳۴۱، ج ۱: ۱۴۸-۱۵۵؛ گروسی، ۱۳۷۶: ۵۱۳؛ دنبلی، ۱۳۴۲: ۲۰۰؛ قاجار، ۱۳۴۴: ۱۳۸؛ همو، بی‌تا: حرف‌الفا). اما غالباً برای او تخلص «سالک یزدی» را نقل کرده‌اند و به همین سبب ظاهراً باید مدخلی با همین عنوان برای او ترتیب داده می‌شد.

۵. ۷. شاعرانی که با دو نسبت آمده‌اند

از دیگر شاعرانی که در فرهنگ سخنوران برای آن‌ها مدخلی فراهم آمده است، سرایندگانی‌اند که فاقد تخلص بوده یا به اسم خود تخلص می‌کرده‌اند. صاحب فرهنگ سخنوران، این‌گونه شاعران را گاه با دو نسبت مدخل کرده است. نگارندگان برآنند که در این موارد باید نام شاعر به علاوه‌ی نسبت مشهورتر، مبنا قرار می‌گرفت.

احمد رازی، احمد کاشی: این دو عنوان مربوط به میرزا احمد از شاعران قرن دهم و برادرزاده‌ی امیدیه‌ی طهرانی (کاشی) است (صفوی، ۱۳۱۴: ۱۷۶). صاحب صحف ابراهیم وی را «احمد رازی» خوانده است (بنارسی، بی‌تا: گ ۷ الف). در هر حال این شاعر در فرهنگ سخنوران نیازی به دو مدخل ندارد.

روح شیرازی، روح بنجیری: روح‌الدین ابوطاهر بن ابوالمعالی بنجیری از عالمان و شاعران قرن هشتم و از خاندان مشهور «آل بنجیر» بوده است. به نظر نگارندگان و با عنایت به شهرت این خاندان، همان مدخل «روح بنجیری» برای این شاعر کفایت می‌کند و درج دو مدخل از یک شاعر، آن هم در یک صفحه، در فرهنگ سخنوران محلی ندارد (برای اطلاع بیشتر از این شاعر رک. رکن‌زاده‌ی آدمیت، ۱۳۳۸، ج ۲: ۶۳۹-۶۴۰؛ گلچین معانی، ۱۳۴۸: ۲۱۲-۲۱۳).

مهدی فارسی، مهدی فتح‌آبادی: این دو عنوان در فرهنگ سخنوران پشت سر هم آمده و مربوط است به شاعری به نام میرزا مهدی‌خان از خوانین فتح‌آباد استان فارس. این شاعر به گفته‌ی مؤلف *مرآة‌الفصاحه* به اسم خود یعنی «مهدی» تخلص می‌کرده است (داور، ۱۳۷۱: ۶۲۴؛ فرصت شیرازی، ۱۳۱۴: ۵۶۹). پس یک مدخل با عنوان «مهدی فتح‌آبادی» برای او کافی است.

۵. ۸. دو مدخل مشابه برای یک شاعر

در این فرهنگ همچنین گاه دو مدخل مشابه، با تخلص و نسبت هم‌سان آمده است که در اصل مربوط به یک شاعر است و جالب این‌جاست که هر دو مدخل به صورت متوالی تکرار شده و ذیل هریک منابعی متفاوت ذکر شده است.

فخر شیرازی، فخر شیرازی: هر دو این مدخل مشابه مربوط به میرزا علی فخرالدوله (متوفی ۱۳۰۶ق) فرزند میرزا عبدالرحیم بیدل شیرازی است. وی از خاندان سادات موسوی شیراز بوده، و در واقع او پدر بزرگ میرزا قاسم فخرالاشرف، شاعر «ز گهواره تا گور دانش بجوی» در عصر پهلوی اول است (رک. فهندژسعدی، ۱۴۰۰: ۱۴۹-۱۷۲؛ همان، ۱۴۰۱: ۶۷-۷۲). خیامپور این دو تخلص مشابه را پشت سر هم آورده و ظاهراً متوجه نشده است که مربوط به یک شخص است.

۶. نتیجه‌گیری

در این یادداشت با هدف کارآمدی هرچه بهتر فرهنگ سخنوران، نمونه‌ای از چالش‌های این اثر را شناسایی و ارائه کردیم. برای این منظور، هفتاد و هشت مدخل (سی و چهار شاعر) از این فرهنگ بررسی شد. نتیجه این‌که در فرهنگ سخنوران، در موارد بسیاری، برای یک شاعر، دو، سه یا چهار مدخل ایجاد شده است و مؤلف ذیل هریک، بی‌آن‌که متوجه ارتباط و یکی‌بودن آن‌ها بوده باشد، کتابشناسی مستقلی را آورده است. این امر موجب می‌شود که پژوهش‌گر هنگام مراجعه به یک مدخل، از مدخل‌های دیگر، و در نتیجه منابع دیگر مربوط به آن شاعر مورد نظر باز بماند؛ بنابراین پژوهش‌گر در هنگام استفاده از این فرهنگ باید آگاه باشد که: ۱. شاعر مورد نظرش ممکن است هم با اسم و هم با تخلص، مدخل شده باشد؛ ۴ «ابوالحسن شیرازی، دست‌غیب شیرازی»؛ «ابوالفتح زند، حشمت زند»؛ «اصغر شیرازی، شمشیرگر شیرازی، سیاف شیرازی»؛ «باقر بواناتی، معطر بواناتی، مسیحی فارسی، معطر فارسی»؛ «سالار شیرازی، ناصر شیرازی»؛ «فتحای شیرازی، قربی شیرازی»؛ «محمود اصفهانی، نقاش اصفهانی»؛ ۲. دوگانگی‌هایی که از منابع وارد فرهنگ سخنوران شده، در ایجاد چند مدخل مؤثر بوده باشد: «بدیع صفوی، بدیعی صفوی»؛ «فارس بواناتی، گویای بواناتی»؛ «قابل شیرازی، قائل شیرازی»؛ «مدرک شیرازی، مدرس شیرازی»؛ ۳. به دلیل تخلص‌هایی که بر ساخته‌ی مؤلف فرهنگ سخنوران است، چند مدخل ایجاد شده باشد: «ترکی شیرازی، نقاش شیرازی»؛ «دیوانه، مؤید دیوانه، مؤید مهنه‌بی»؛ «شریف یمینی، یمینی تهرانی»؛ «فاضل زیدری، زیدری»؛ ۴. گاه برای یک شاعر، هم با شهرت و هم با اسم مدخل ایجاد شده باشد: «تکلو شیرازی، زین شیرازی»؛ «سید گیسودراز، صدر چشتی، گیسودراز دهلوی»؛ «علی شیرازی، زین شیرازی، کلاه شیرازی»؛ «کلوعلی شیرازی، کلبی شیرازی، علی شیرازی»؛ ۵. بعضی از سرایندگان نام یا تخلصشان در منابع مورد رجوع خیامپور دچار تصحیف یا دگرخوانی شده و پس از آن به همین صورت به فرهنگ سخنوران راه یافته باشد: «آبی ترشیزی، آنی کشمیری، آنی هروی»؛ «حریقی لاری، غریقی لاری»؛ «دری کازرونی، نادری کازرونی»؛ «روسی ابرقویی، روشنی ابرقویی»؛ «سبقت لکنهویی، سفت

اودهی»؛ «سعد لاری، سعد الاله»؛ «معین شیرازی، معینی شیرازی، معنی شیرازی»؛ «نصیبی شیرازی، نصیر[ی] شیرازی». ۶. گاه برای شاعران دو یا چندتخلصی نیز دو یا چند مدخل تدوین شده باشد: «شوری فارسی، نعمت فسایی»؛ «فدوی شیرازی، سالک یزدی، سالک شیرازی». ۷. بعضی شاعران نیز با دو نسبت برایشان مدخل ایجاد شده باشد: «احمد رازی، احمد کاشی»؛ «روح شیرازی، روح بنجیری»؛ «مهدی فارسی، مهدی فتح آبادی». ۸. گاهی نیز دو مدخل مشابه برای یک شاعر تدوین شده باشد: «فخر شیرازی، فخر شیرازی».

یادداشت‌ها:

۱. درباره‌ی زندگی‌نامه‌ی او و آثارش رک. دانشنامه‌ی جهان اسلام، ج ۱۶، صص ۵۷۹-۵۸۰.
۲. برای نمونه می‌توان به توضیحات مصحح هفت/قلیم، محمدرضا طاهری، اشاره کرد. طاهری در چند مورد در توضیح زندگینامه‌ی شاعران تذکره‌ی هفت/قلیم، علی‌رغم این که به فرهنگ سخنوران دسترسی داشته است، از تمامی اطلاعات خیامپور نتوانسته بهره بگیرد. ایشان در معرفی مولانا معینی نوشته است: «در تذکره‌هایی که نگارنده‌ی این سطور بدان‌ها دسترسی داشت چیزی از معینی مذکور به نظر نیامد، بنابراین آگاهی دیگری افزون بر آنچه در متن آمده از او نداریم» (رازی، ۱۳۸۹، ج ۱: ۲۳۹/پاورقی).
۳. البته ناگفته نماند که بعضی از بدخوانی‌های راه‌یافته به فرهنگ سخنوران - که به سبب اشکال در منابع فرهنگ بوده و نمی‌توان بر اساس آن خیامپور را مقصر اصلی دانست - درست است که سبب ایجاد چند مدخل نشده ولی به‌رحال باعث ارائه‌ی اطلاعات غلط به خواننده شده و در بعضی موارد پژوهش‌گر را به تردید و احیاناً سردرگمی کشانده است. برای نمونه خیامپور در معرفی «خلیل حله‌یی» او را «خواجه خلیل زرگر» معرفی کرده است؛ اما با رجوع به تذکره‌ی تحفه‌ی سامی درمی‌یابیم که شغل وی زرگری نبوده است و در اوان جوانی به برزگری اشتغال داشته و بعدها به وزارت هم رسیده است. خطای فرهنگ سخنوران در باب زرگر بودن خلیل حله‌ای برگرفته از کتاب دانشمندان آذربایجان بوده است و ظاهراً محمدعلی تربیت صاحب کتاب اخیر دچار بدخوانی شده بوده است. (رک. پارسا طلب و فهندژ سعدی، ۱۴۰۳: ۲۳۷).
۴. نگارندگان در نتیجه‌گیری مورد درست یا پیشنهادی خود را با قلم درشت از دیگر موارد متمایز کرده‌اند. گفتنی است که در بعضی موارد به دلیل این که قرینه‌ی محکمی برای انتخاب مورد درست‌تر وجود نداشته، دو مورد با قلم درشت مشخص شده‌اند.

منابع

- آقابزرگ تهرانی، محمد محسن. (۱۴۰۳). الذریعه الی تصانیف الشیعه. ج ۹، بیروت: دارالاضواء.
- آل تقی، معین الدین. (۱۳۷۵). «فرهنگ سخنوران». رشد معلم، سال ۱۵، شماره‌ی ۱۲۱، صص ۶۲-۶۳.
- برقعی، سید محمدباقر. (۱۳۳۰). سخنوران نامی معاصر. تهران: امیرکبیر.
- بسمل، علی اکبر نواب شیرازی. (۱۳۷۱). تذکره‌ی دلگشا. تصحیح منصور رستگار فسایی، شیراز: نوید.
- بنارسی، علی ابراهیم خان. (بی‌تا). صحف ابراهیم. نسخه‌ی خطی کتابخانه‌ی توبینگن (برلین). شماره‌ی ۳۰۵۱.
- _____ (۱۳۸۵). صحف ابراهیم. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- بهوپالی، سید علی حسن خان. (۱۳۹۰). تذکره‌ی صبح گلشن. مقدمه، تصحیح، تکمیل و تحشیه مجتبی بُرزآبادی فراهانی، تهران: اوستا فراهانی.
- پارسا طلب، عباس؛ فهندژ سعدی، حمیدرضا. (۱۴۰۳). «خلیل شیرازی و مثنوی «انوشیروان و زن پارسا». پژوهش‌های نسخه‌شناسی و تصحیح متون، دوره‌ی ۳، شماره‌ی ۵، بهار و تابستان، صص ۲۲۶-۲۶۳.

<https://doi.org/10.22034/crtc.2023.180299>

_____ (۱۴۰۴). «ملاّ آنى و ساقينامه‌ى نوشناخته‌ى او». يازدهمين همایش ملّی پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی، اردیبهشت و خرداد، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره).
جنگ اشعار. نسخه‌ی خطی کتاب‌خانه‌ی مجلس شورای اسلامی. شماره‌ی ۱۳۸۷۵.
حسینی فسایی، حسن. (۱۳۸۸). *فارسانامه‌ی ناصری*. تصحیح و تحشیه منصور رستگار فسایی، تهران: امیرکبیر.
خاضع، اردشیر. (۱۳۴۱). *تذکره‌ی سخنوران یزد*. حیدرآباد دکن: خاضع.
خوشگو، بندرآبن داس. (۱۳۶۸ق). *سفینه‌ی خوشگو*. نسخه‌ی خطی کتاب‌خانه‌ی مجلس شورای اسلامی. شماره‌ی ۴۰۳.
_____ (۱۳۳۰ق). *سفینه‌ی خوشگو*. نسخه‌ی خطی کتاب‌خانه‌ی مجلس شورای اسلامی. شماره‌ی ۲۰۹۲۰۶.

خیامپور، عبدالرسول. (۱۳۶۸). *فرهنگ سخنوران*. تهران: طلایه.
دانشنامه‌ی جهان اسلام. (۱۳۹۰). مدخل عبدالرسول خیامپور. نویسنده‌ی مدخل یعقوب آژند، زیر نظر غلامعلی حدّاد عادل، ج ۱۶، صص ۵۷۹-۵۸۰. تهران.
داور، شیخ مفید. (۱۳۴۷ق). *مرآة الفصاحه*. نسخه‌ی خطی کتاب‌خانه‌ی دانشگاه تهران. شماره‌ی ۹۱۱۳.
_____ (۱۳۷۱). *مرآة الفصاحه*. تصحیح محمود طاووسی، شیراز: نوید.
دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). *لغتنامه‌ی دهخدا*. تهران: دانشگاه تهران.
دنبلی، عبدالرزاق بیگ. (۱۳۴۲). *نگارستان دارا*. تصحیح عبدالرسول خیامپور، تبریز: مؤسسه‌ی تاریخ و فرهنگ ایران.
دیوان‌بیگی، احمد. (۱۳۶۴). *حدیقه‌الشعراء*. تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: زرین.
رازی، امین‌احمد. (بی‌تا). *هفت‌قلیم*. تصحیح جواد فاضل، تهران: علمی و ادبیه.
_____ (۱۳۸۹). *هفت‌قلیم*. تصحیح محمدرضا طاهری (حسرت)، تهران: سروش.
رکن‌زاده‌ی آدمیت، محمدحسین. (۱۳۳۷-۱۳۴۰). *دانشمندان و سخن‌سرایان فارس*. ۵ جلد، تهران: اسلامیه و خیام.
شریفی، زهرا. (۱۳۸۶). *ضمیمه‌ای بر فرهنگ سخنوران استاد خیامپور*. پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد دانشگاه بین‌المللی امام خمینی قزوین.

صادقی‌بیگ افشار (کتابدار). (۱۳۲۷). *مجمع‌الخواص*. ترجمه‌ی عبدالرسول خیامپور، تبریز: اختر.
صبا، محمدحسین مظفر. (۱۳۴۳). *تذکره‌ی روز روشن*. تصحیح محمدحسین رکن‌زاده (آدمیت)، تهران: رازی.
صفوی، سام‌میرزا. (۱۳۱۴). *تحفه‌ی سامی*. تصحیح حسن وحید دستگردی، تهران: ارمغان.
_____ (۱۳۸۴). *تحفه‌ی سامی*. تصحیح رکن‌الدین همایونفرخ، تهران: اساطیر.
فرست شیرازی، محمد نصیر. (۱۳۱۴). *آثار عجم*. به اهتمام سیدمحمد تاجر شیرازی (چاپ سنگی)، بمبئی: ناصری.
فهندرسعدی، حمیدرضا. (۱۴۰۰). «آگاهی‌های تازه درباره‌ی ز گهواره تا گور دانش بجوی و سراینده‌ی آن». *شعرپژوهی*، سال ۱۳، شماره‌ی ۲، صص ۱۴۹-۱۷۲. <https://doi.org/10.22099/jba.2020.36002.3652>
_____ (۱۴۰۱). «آگاهی‌هایی دیگر از شاعر ز گهواره تا گور دانش بجوی و خاندان او». *گزارش میراث*، شماره‌ی ۹۲-۹۳، صص ۶۷-۷۲.

قابل شیرازی. (بی‌تا). *دیوان*. نسخه‌ی خطی کتاب‌خانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران. شماره‌ی ۲۹۲۲.
قاجار، هولاکو. (بی‌تا). *تذکره‌ی خرابات*. نسخه‌ی خطی کتاب‌خانه‌ی مجلس شورای اسلامی. شماره‌ی ۲۰۷۱۵۴.

- _____ (۱۳۴۴). *مصطفی خراب*. تصحیح عبدالرسول خیامپور، تبریز: شرکت چاپ کتاب آذربایجان.
- گروسی، فاضل خان. (۱۳۷۶). *انجمن خاقان*. با مقدمه‌ی توفیق سبجانی، تهران: روزنه.
- گلچین معانی، احمد. (۱۳۴۸). «آل بنجیر». *مجله‌ی دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی دانشگاه مشهد*، سال پنجم، شماره‌ی ۲، صص ۱۹۲-۲۲۳.
- _____ (۱۳۶۹). *کاروان هند*. ۲ جلد، مشهد: آستان قدس رضوی.
- محمداصلح میرزا. (۱۳۴۶). *تذکره‌ی شعرای کشمیر*. تصحیح و تکمیل سید حسام‌الدین راشدی، لاهور: آکادمی اقبال پاکستان.
- محمودی، طاهره. (۱۳۹۱). *ذیلی بر فرهنگ سخنوران*. پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد دانشگاه تهران.
- مدرس، میرزا محمدعلی. (۱۳۷۴). *ریحانه‌الادب*. ۸ جلد، تهران: خیام.
- مشار، خانبابا. (۱۳۴۳). *مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی*. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- معصوم‌علی شاه، محمد معصوم شیرازی. (۱۳۸۲). *طرائق الحقائق*. تصحیح محمدجعفر محجوب، تهران: سنایی.
- مهدوی، مصلح‌الدین. (۱۳۳۴). *تذکره‌ی شعرای اصفهان*. اصفهان: تأیید.
- نصرآبادی، محمدطاهر. (۱۳۱۷). *تذکره‌ی نصرآبادی*. تصحیح حسن وحید دستگردی، تهران: ارمغان.
- نوایی، امیرعلیشیر. (۱۳۶۳). *مجالس النفائس*. به اهتمام علی اصغر حکمت، تهران: منوچهری.
- واله‌ی داغستانی، علی‌قلی. (۱۳۸۴). *ریاض‌الشعرا*. تصحیح محسن ناجی نصرآبادی، تهران: اساطیر.
- هدایت، رضاقلی خان. (۱۳۸۱). *مجمع‌الفصحاء*. به کوشش مظاهر مصفا، تهران: امیرکبیر.
- _____ (۱۳۸۸). *ریاض‌العارفین*. تصحیح ابوالقاسم رادفر و گیتا اشیدری، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.